

medlemsstats lovgivningsmagt, at den har gennemført ligebehandlingsprincippet i artikel 5 i direktiv 76/207 i den nationale retsorden ved for hver af de vigtigste arbejdsvilkårs vedkommende at have udstedt en række særlige bestemmelser og med hensyn til de øvrige at have indskrænket sig til at udstede en generel bestemmelse, der omfatter alle andre arbejdsvilkår, der ikke er udtrykkeligt beskrevet.

2. En forskellig behandling, der følger af anvendelsen af en bestemmelse i national ret, ifølge hvilken adoptivfædre ikke har den samme ret som adoptivmødre til orlov i de første tre måneder efter barnets faktiske optagelse i adoptivfamilien, kan ikke anses for at være en forskelsbehandling i betydningen i direktiv 76/207. En

sådan forskel er tilstrækkeligt begrundet i det berettigede hensyn til i denne meget vigtige periode så vidt muligt at tilnærme omstændighederne omkring barnets optagelse i adoptivfamilien til den familiesituation, et nyfødt barn normalt har.

3. Det kan ikke betragtes som en tilside-sættelse af artikel 6 i direktiv 76/207, at der i henhold til den nationale lov, der gennemfører direktivet, kun er søgsmålsadgang i forbindelse med overtrædelser af visse af direktivets bestemmelser, såfremt der i henhold til den nationale retsordens almindelige processuelle bestemmelser åbnes mulighed for, at enhver kan gøre sine rettigheder gældende ved domstolene på alle direktivets anvendelsesområder.

I sag 163/82

KOMMISSIONEN FOR DE EUROPÆISKE FÆLLESSKABER, ved juridisk konsulent Armando Toledano Laredo som befuldmægtiget og med valgt adresse i Luxembourg hos Oreste Montalto, Kommissionens juridiske tjeneste, Jean Monnet-bygningen, Kirchberg,

sagsøger,

mod

DEN ITALIENSKE REPUBLIK, ved Avvocato dello Stato Pier Giorgio Ferri, og med valgt adresse i Luxembourg på den italienske ambassade,

sagsøgt,

hvorunder der er nedlagt påstand om, at det fastslås, at Den italienske Republik har tilsidesat sine forpligtelser efter EØF-traktaten ved ikke inden for den fastsatte frist at have udstedt de fornødne regler til efterkommelse af Rådets direktiv 76/207 af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet

om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår (EFT L 39, s. 40),

har

DOMSTOLEN

sammensat af præsidenten J. Mertens de Wilmars, afdelingsformændene T. Koopmans, K. Bahlmann og Y. Galmot, dommerne P. Pescatore, Mackenzie Stuart, A. O'Keefe, G. Bosco, O. Due, U. Everling og C. Kakouris,

generaladvokat: S. Rozès
justitssekretær: P. Heim

afsagt følgende

DOM

Sagsfremstilling

Sagens faktiske omstændigheder og parternes påstande og argumenter under skriftvekslingen kan sammenfattes således:

I — Faktiske omstændigheder og skriftveksling

Rådets direktiv 76/207 angår medlemsstaternes gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, herunder forfremmelse, og til erhvervsuddannelse samt arbejdsvilkår, også

benævnt »princippet om ligebehandling« (artikel 1, stk. 1).

Direktivets artikel 5 lyder således:

- »1. Anvendelsen af princippet om ligebehandling for så vidt angår arbejdsvilkår, herunder afskedigelsesvilkår, indebærer, at mænd og kvinder sikres samme vilkår uden forskelsbehandling på grundlag af køn.
2. Med henblik herpå træffer medlemsstaterne de nødvendige foranstaltninger til:

- a) at administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, som er i modstrid med princippet om ligebehandling ophæves;
- b) at de bestemmelser i kollektive overenskomster eller individuelle arbejdskontrakter, i virksomhedens interne reglementer eller i vedtægter for selvstændige erhverv, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, anses som ugyldige, kan erklæres ugyldige eller ændres;
- c) at de administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, der er i modstrid med princippet om ligebehandling, revideres, når det beskyttelseshensyn, som oprindeligt lå til grund for disse, ikke længere er begrundet; at arbejdsmarkedets parter med hensyn til overenskomstbestemmelser af samme art opfordres til at foretage de ønskelige revisioner.«

Artikel 6 bestemmer videre:

»Medlemsstaterne indfører i deres nationale retsorden de nødvendige bestemmelser, for at enhver person, der mener sig krænket, ved at princippet om ligebehandling som anført i artikel 3, 4 og 5 tilsidesættes i forhold til den pågældende, kan gøre sine rettigheder gældende for retslige instanser efter eventuelt at have indbragt sagen for andre kompetente instanser.«

I direktivets artikel 9 bestemmes det, at medlemsstaterne skal iværksætte de administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, der er nødvendige for at efterkomme direktivet, inden 30 måneder efter dets meddelelse. Da direktivet blev meddelt medlemsstaterne, som det er rettet til, den 12. februar 1976, udløb fristen således den 12. august 1978.

I den italienske lov nr. 903 af 9. december 1977 om ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til beskæftigelse (GU nr. 343 af 17. 12. 1977, s. 9041) gennemføres direktivets artikler 5 og 6 på følgende måde i den italienske retsorden:

»Artikel 1

Enhver forskelsbehandling på grundlag af køn for så vidt angår adgang til beskæftigelse, uafhængigt af ansættelsesmåde og sektor eller erhvervsgren, er forbudt på alle niveauer og på alle trin i erhvervslivet.

Den i foregående stykke omhandlede forskelsbehandling er ligeledes forbudt, når den finder sted:

- 1) under henvisning til ægteskabelig eller familiemæssig stilling eller graviditet;
- 2) indirekte gennem udvælgelseskriterier, eller gennem pressen eller anden form for annoncering, hvorved det angives, at der til ansættelse søges personer af et bestemt køn.

Dette forbud gælder ligeledes for så vidt angår adgangen til og indholdet af erhvervsvejledning, erhvervsuddannelse, faglig videreuddannelse og omskoling.

Artikel 2

Kvindelige arbejdstagere har ret til samme løn for samme arbejde eller for arbejde af samme værdi som mandlige arbejdstagere.

Faglige klassifikationssystemer, som anvendes ved lønfastsættelse, skal bygge på samme kriterier for mænd og kvinder.

Artikel 3

Enhver forskelsbehandling mellem mænd og kvinder med hensyn til stillingsbeteg-

nelser, arbejdsopgaver og karrieremuligheder er forbudt . . .

Artikel 4

Selv om kvindelige arbejdstagere har ret til alderspensionering, kan de vælge at vente med at gå på pension, til de når den aldersgrænse, som i lovgivningen og gældende overenskomster er fastsat for mænd, idet de dog senest tre måneder inden de opnår ret til at gå på pension underretter deres arbejdsgiver herom.

Artikel 6

Kvindelige arbejdstagere, som adopterer et barn eller tager et barn i pleje med henblik på senere adoption, jfr. artikel 314/20 i Codice civile, har for så vidt barnet ikke er ældre end seks år på adoptionstidspunktet eller på tidspunktet, hvor barnet tages i pleje, ret til orlov ifølge artikel 4, litra c), i lov nr. 1204 af 30. december 1971 og den hertil svarende økonomiske støtte i de tre første måneder efter, at barnet faktisk er optaget i adoptions- eller plejefamilien.

Artikel 7

Retten til orlov og de ydelser, som er fastsat i henholdsvis artikel 7 og artikel 15, stk. 2, i lov nr. 1204 af 30. december 1971 gælder ligeledes mandlige arbejdstagere i deres egenskab af familiefædre, også når de har adopteret eller fået et barn i pleje i henhold til artikel 314/20 i Codice civile i stedet for deres ægtefælle, som er arbejdstager, eller de som enlige har adopteret eller fået et barn i pleje.

Artikel 15

Konstaterer arbejdstageren en handle-måde, som er i strid med lovens artikler

1-5, skal underretten, som fagretlig instans, på det sted, hvor det pågældende forhold har fundet sted, på begæring af den berørte arbejdstager eller arbejdstagerens fagforening på dennes vegne, inden for en frist af to dage indkalde parterne og indlede en summarisk forundersøgelse. Hvis den i begæringen omhandlede overtrædelse må lægges til grund, bestemmer retten i en begrundet kendelse, som er eksigibel, at lovovertræderen straks skal ophøre med den ulovlige handlemåde, og dennes virkninger annulleres.

Kendelsen er eksigibel indtil det tidspunkt, retten træffer endelig afgørelse i den sag, som er anlagt i overensstemmelse med forudgående stykke.

Inden 14 dage efter kendelsens meddelelse til parterne kan der gøres indsigelse herimod over for retten, som træffer en umiddelbar eksigibel afgørelse herom. Bestemmelserne i artikel 413 ff. i Codice di procedure civile finder anvendelse.

Manglende fuldbyrdelse af den i stykke 1 omhandlede kendelse og af foreløbige afgørelser straffes i henhold til artikel 650 i Codice penale.

Når offentligt ansatte begår overtrædelser, som omhandlet i stykke 1, finder bestemmelserne om suspension af retsakter i artikel 21, sidste stykke, i lov nr. 1034 af 6. december 1971 anvendelse.«

Da Kommissionen fandt, at den italienske lov nr. 903 gennemførte bestemmelserne i direktivets artikler 5 og 6 i italiensk ret i en udstrækning og på en måde, som var i strid med direktivets formål og indhold, opfordrede den ved skrivelse af 30. juli 1980 den italienske

regering til i medfør af traktatens artikel 169 at fremsætte sine bemærkninger inden for en frist af to måneder. Kommissionen gjorde i det væsentlige gældende, dels at den italienske lov bygger på en uberettiget begrænsning af udtrykket »arbejdsvilkår«, som ligebehandlingen skal sættes i relation til, dels at søgsmålsadgangen i direktivets artikel 6 er blevet begrænset til kun at gælde i tilfælde af bestemte former for forskelsbehandling, og endelig at mandlige arbejdstagere ikke nyder samme rettigheder som kvindelige arbejdstagere med hensyn til den tre måneders lovbestemte orlov, som gives ved adoption eller i tilfælde, hvor børn tages i pleje med henblik på senere adoption.

Italiens faste repræsentation meddelte den 10. november 1980, at arbejdsvilkår ikke omfatter orlov ved adoption, og at gennemførelsen af princippet om kønnenes ligestilling i forhold, som ikke er omhandlet i lov nr. 903, allerede er gennemført i italiensk ret.

Ved skrivelse af 4. maj 1981 tilstillede Kommissionen Den italienske Republik en begrundet udtalelse, jfr. traktatens artikel 169, stk. 1, med samme indhold som skrivelsen af 30. juli 1980, idet Kommissionen opfordrede Den italienske Republik til inden for en frist af en måned at gennemføre de nødvendige foranstaltninger.

Den 6. juli 1981 besvarede Italiens faste repræsentant denne udtalelse, idet han vedlagde en skrivelse med de tidligere fremførte argumenter, og samtidig meddelte, at Kommissionen var nødt til at afvente dommen fra Corte costituzionale, som af Tribunale di Milano var blevet anmodet om at udtale sig om, hvorvidt artikel 6 i lov nr. 903 er forfatningsstridig.

Nærværende sag er registreret på Domstolens justitskontor den 1. juni 1982.

På grundlag af den refererende dommers rapport og efter at have hørt generaladvokaten har Domstolen besluttet at indlede den mundtlige forhandling uden forudgående bevisførelse.

II — Parternes påstande

Kommissionen har nedlagt følgende påstande:

»— Det fastslås, at Den italienske Republik har tilsidesat sine forpligtelser efter EØF-traktaten ved ikke inden for den fastsatte frist at have udstedt de fornødne regler til efterkommelse af Rådets direktiv 76/207/EØF om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår;

— Den italienske Republik tilpligtes at betale sagens omkostninger.«

Den italienske Republik har nedlagt påstand om frifindelse og om, at sagsøgeren tilpligtes at betale sagens omkostninger.

III — Parternes anbringender og argumenter

Kommissionen har gjort gældende, at den italienske lov vedrører visse arbejdsvilkår som f.eks. løn (artikel 2), pensionsalder (artikel 4) og ret til orlov i tilfælde af adoption (artikel 6), men at den — trods de langt mere omfattende bestemmelser i direktivets artikel 5 — ikke vedrører samtlige arbejdsvilkår.

Kommissionen har anført, at bestemmelserne i direktivets artikler 5 og 6 under ét har til formål at gennemføre princippet om ligebehandling for så vidt angår arbejdsvilkårene, samt at de nødvendige bestemmelser bliver udstedt, således at enhver person, der mener sig krænket, kan gøre sine rettigheder gældende for domstolene efter eventuelt at have indbragt sagen for andre myndigheder. I den foreliggende sag omfattes en eventuel forskelsbehandling, som mandlige eller kvindelige arbejdstagere måtte blive udsat for, kun af ordningen i lov nr. 903 (sanktioner, domstolsprøvelse, ophævelse af modstridende bestemmelser, ugyldighed af modstridende klausuler) for så vidt angår de arbejdsvilkår, der er omhandlet i denne lov, dvs. overtrædelser af artiklerne 1 (adgang til beskæftigelse) og 5 (forbud mod, at kvinder arbejder på visse tidspunkter i fabriksvirksomheder). Der findes også forbud mod forskelsbehandling i andre generelle retsakter, som f.eks. lov nr. 300 af 20. maj 1970 om arbejdstagernes retsstilling (GURI nr. 131, s. 3404), hvor det i den ændrede artikel 15 bestemmes, at aftaler eller retsakter, som skaber forskelsbehandling af mænd og kvinder for så vidt angår beskæftigelse, afskedigelse, fastlæggelse af faglige kvalifikationer, overførsler, disciplinære foranstaltninger og andre foranstaltninger, der tilsidesætter arbejdstagernes rettigheder, men disse forbud giver ikke den nødvendige garanti for en individuel retsbeskyttelse af kvindelige eller mandlige arbejdstagere mod en faktisk forskelsbehandling, således som det kræves i direktivet, og de er heller ikke omfattet af søgsmålsretten i lov nr. 903.

Yderligere indebærer artikel 6 i lov nr. 903 en forskelsbehandling, der er i strid med direktivets artikel 5, for så vidt kun

kvindelige arbejdstagere og ikke mandlige ved analogi omfattet af ordningen for svangerskab, tre måneders obligatorisk orlov fra det tidspunkt, hvor et barn definitivt optages i adoptivfamilien eller i den familie, som modtager barnet i pleje, mens de mandlige arbejdstagere i medfør af samme lovs artikel 7 ligeledes har ret til orlov og til de ydelser, der erlægges efter udløbet af den obligatoriske tremåneders orlov. Da denne ret tilkommer kvindelige arbejdstagere for et barn under seks år, er ordningen vedrørende orlov i tilfælde af optagelsen af et barn i familien snarere knyttet til familiemæssige rettigheder, der er nævnt i artikel 7, end til den af artikel 6 omfattede graviditetsordning.

For så vidt angår sagen for Corte costituzionale finder Kommissionen det klart, at den af Tribunale di Milano rejste tvivl vedrørende konteksten i den nationale retsorden bekræfter Kommissionens vurdering af artikel 6 i lov nr. 903 ved gennemførelsen af fællesskabsdirektivet.

I sit svarskrift har *den italienske regering* først anført, at kritikken af, at udtrykket »arbejdsvilkår« ikke anvendes i lov nr. 903, forekommer særdeles formalistisk. Direktivet indeholder ikke nogen bindende definition af dette begreb med det formål at fastlægge det obligatoriske indhold af de nationale bestemmelser, der skal gennemføres. Der kan derfor ikke tillægges dette udtryk samme betydning og gyldighed som et juridisk begreb, en selvstændig og direkte normativ virkning, der nødvendigvis skal overføres uændret til medlemsstaternes lovgivning. Det er snarere artikel 5, stk. 2, hvori det nærmere bestemmes, hvor-

ledes medlemsstaterne skal gennemføre direktivet, der skal tages som udgangspunkt for en undersøgelse af, om medlemsstaterne har opfyldt deres forpligtelser. I artikel 5, stk. 2, lægges der vægt på, at der i den nationale retsorden indføres generelle bestemmelser om, at enhver adfærd i strid med ligebehandlingsprincippet er ulovlig, hvad enten den pågældende adfærd har været påbudt eller tilladt i henhold til administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser (allerede eksisterende bestemmelser skal ophæves), eller den støttes på kollektive overenskomster, individuelle arbejdskontrakter, virksomheders interne forskrifter eller vedtægter for selvstændige erhverv (som ifølge loven skal erklæres ugyldige).

Efter den italienske regerings opfattelse opfylder lov nr. 903 fuldt ud disse krav, idet den indfører ligeløn til mandlige og kvindelige arbejdstagere (artikel 2); den forbyder enhver forskelsbehandling af mænd og kvinder for så vidt angår beskrivelsen af kvalifikationer, arbejdsopgaver og karriere (artikel 3); herud over bestemmes det i loven, at enhver aftale eller retsakt, der medfører forskelsbehandling af mandlige og kvindelige arbejdstagere ikke blot for så vidt angår afskedigelse, men også fastlæggelse af kvalifikationer og arbejdsopgaver, forflyttelse, disciplinære foranstaltninger eller andre foranstaltninger, der kan krænke arbejdstagernes rettigheder (artikel 93, som med visse ændringer gentages i bestemmelserne i artikel 15 i lov nr. 300 af 20. 5. 1970). Det fremgår klart af alle disse bestemmelser under ét, at forbudet mod forskelsbehandling er affattet på en sådan måde, at det kan anvendes i videst mulige omfang i udviklingen af et arbejdsforhold. Den italienske regering har anført, at Kommissionen for at sikre et retsgrundlag for søgsmålet burde have taget sit udgangspunkt i faktiske forhold og således angivet hvilke tilfælde af forskelsbehandling, der kan opstå inden

for en virksomhed eller på et andet arbejdssted, og som er i strid med direktiv 76/207 uden at være omfattet af bestemmelserne om forskelsbehandling i lov nr. 903.

For så vidt angår direktivets artikel 6 har den italienske regering anført, at artiklen, hvorefter det kræves, at der skal bestå en mulighed for at indbringe forholdsregler af diskriminatorisk art for retten, hverken indeholder bestemmelser om den procedure, der skal følges for at sikre denne retsbeskyttelse, eller om betingelserne for, at retten kan beskytte de tilsidesatte rettigheder. Under disse omstændigheder finder den italienske regering det klart, at når Kommissionen anfægter den begrænsede anvendelsesmulighed af den judicielle procedure, der er fastsat i artikel 15 i lov nr. 903, har den ikke taget i betragtning, at der er tale om en særlig procedure, som har vist sig nødvendig på grund af de særlige former for forskelsbehandling, der kan udøves med hensyn til adgang til beskæftigelse samt til erhvervsuddannelse og forfremmelse. Dette betyder imidlertid ikke, at det for såvel disse tilfælde af forskelsbehandling som for tilfælde vedrørende »arbejdsvilkårene« (ikke omfattet af ovennævnte artikel 15) er udelukket at anvende alle normale søgsmålsformer, som i den foreliggende sag henhører under retsplejereglerne for arbejds- eller forvaltningsretlige sager. Den italienske regering har henstillet, at Kommissionen tager til efterretning, at der i Den italienske Republiks grundlov findes en artikel — nemlig artikel 24 — hvorefter enhver person kan anlægge sag til beskyttelse af sine lovmæssige rettigheder og interesser; dette veletablerede princip finder til stadighed direkte anvendelse. Endelig mener den italienske regering ikke, at der kan rejses tvivl om, at forbudene og andre bestemmelser i lov nr. 903 beskytter den arbejdstager, der udsættes for forskelsbehandling, hvilket giver ham tilstrækkelig mulighed for gennem sin søgsmålsret at kræve, at forskrifterne overholdes.

For så vidt angår artikel 6, stk. 1, i lov nr. 903, har den italienske regering gjort gældende, at bestemmelsens formål er at sidestille adoptivmoderen med den biologiske moder for således at sikre, at også adoptivmoderen såvel i egen som i barnets interesse har mulighed for at skabe det følelsesmæssige tilhørsforhold, som den første periode i et barns liv — eller efter barnets optagelse i adoptivfamilien — er af så afgørende betydning for. Sammenholdt med direktivet forekommer bestemmelsen fuldt ud lovlig og i overensstemmelse med artikel 2, stk. 3. Den italienske regering mener, at Kommissionen ikke kan føre bevis for det modsatte ved at sammenligne ovennævnte artikel 6, stk. 1, med artikel 7, hvorefter også en mandlig arbejdstager i sin egenskab af adoptivfader, i stedet for moderen eller under dennes fravær, sikres ret til orlov, når barnet har behov for hjælp, eksempelvis under sygdom. I denne sammenhæng har lovgiveren anerkendt, at forældrene kan træde i hinandens sted, hvorfor den mandlige arbejdstager i sin egenskab af fader (såvel biologisk som ved adoption) ligestilles med den kvindelige arbejdstager i hendes egenskab af moder (såvel biologisk som ved adoption); denne ligestilling er ikke hjemlet i de af Kommissionen anførte tilfælde, hvor denne gensidige indtræden i den anden parts rettigheder — ikke ulogisk — ikke er hjemlet ved lov.

Kommissionen har i replikken anført, at den italienske regering forsøger at begrunde den utilstrækkelige gennemførelse af direktivet ved at henvise til tidligere lovbestemmelser, og at Kommissionen, af de allerede i stævningen angivne grunde, ikke kan anse en sådan forklaring for tilfredsstillende. Den har fastholdt sit standpunkt for så vidt angår den orlov, der ydes i tilfælde af adoption eller i tilfælde af, at barnet modtages i pleje med henblik på adoption.

Den italienske regering har i duplikken gjort gældende, at Kommissionen ikke

kan unddrage sig sin pligt til at fremsætte mere detaljerede anbringender, når søgsmålet vedrører en delvis tilsidesættelse af forpligtelserne. Kommissionens fortolkning af de forpligtelser, der påhviler en medlemsstat for så vidt angår inkorporeringen af det omhandlede direktiv, er *usikker* og *subjektiv*, skønt kontrollen med henblik på at sikre, at inkorporeringen finder sted, bør hvile på rent legale kriterier på basis af en logisk fortolkning af direktivets bestemmelser. Hvis et sådant skønskriterium skal finde anvendelse, er medlemsstaternes frihed til selv at afgøre, hvorledes direktivet skal optages i national ret, uden nogen som helst praktisk betydning.

For så vidt angår anbringendet vedrørende den obligatoriske orlov i tilfælde af adoption eller i tilfælde af, at et barn modtages i pleje, har den italienske regering understreget, at Kommissionen ikke har gjort andet end at fremsætte en klar bekræftelse af sin egen opfattelse uden at tage stilling til modargumenterne i svarskriftet.

IV — Spørgsmål stillet af Domstolen

Domstolen har stillet Kommissionen følgende spørgsmål:

- »1. Kan Kommissionen angive nøjagtigt de arbejdsvilkår, med hensyn til hvilke den mener, at italiensk, lovgivning er i strid med direktivets artikel 5?
2. Kan den, henset til de i italiensk ret indeholdte muligheder for at anlægge ordinær sag samt den italienske grundlovs artikel 24, ligeledes angive, på hvilken måde den mener,

at Den italienske Republik ikke har overholdt direktivets artikel 6?»

Spørgsmålene er blevet besvaret således:

Det første spørgsmål

»Kommissionen understreger, således som den allerede har gjort det under skriftvekslingen, at forbudet mod forskelsbehandling i artikel 5, stk. 1, i direktiv 76/207/EØF er tiltænkt at være bredt og altomfattende, ligesom det i øvrigt er tilfældet med forbudene i artikel 3 og 4 vedrørende adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse og forfremmelse.

Den italienske lov nr. 903 af 9. december 1977 er ligeledes formuleret generelt for så vidt angår spørgsmålene om adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse og forfremmelse (artikel 1), mens der med hensyn til arbejdsvilkår foretages en opregning af de spørgsmål, som loven omfatter. I denne forbindelse nævner loven *visse* arbejdsvilkår (aflønning i artikel 2, pensionsforhold i artikel 4), mens andre forbigås i tavshed.

Herudover indfører artikel 6 i lov nr. 903 en forskelsbehandling til skade for mandlige arbejdstagere med hensyn til arbejdsfrihed i forbindelse med adoption.

Det andet spørgsmål

»Ifølge direktivets artikel 6 skal medlemslandene i deres nationale retsordener indføre de nødvendige bestemmelser for, at enhver person, der mener sig krænket ved, at princippet om ligebehandling som anført i artikel 3, 4 og 5 tilsidesættes i forhold til ham, kan gøre sine rettigheder gældende for retslige instanser, eventuelt efter at have indbragt sagen for andre kompetente instanser.

Det bemærkes, at denne bestemmelse ikke sondrer mellem adgang til beskæfti-

gelse (artikel 3), adgang til erhvervsuddannelse og forfremmelse (artikel 4) eller arbejdsvilkår (artikel 5).

Artikel 15 i den italienske lov nr. 903 indfører en søgsmålsadgang, som er begrænset til de former for forskelsbehandling, der er nævnt i direktivets artikel 3 og 4, og som overhovedet ikke omfatter de arbejdsvilkår, der er omhandlet i direktivets artikel 5, skønt dettes artikel 6 udtrykkeligt henviser til dem.

Herudover bemærkes, at sagsøgte henvisning til artikel 24 i Den italienske Republiks grundlov ikke er relevant, da denne bestemmelse kun kan antages at være anvendelig for så vidt angår de former for forskelsbehandling, der er omfattet af direktivets artikel 5, men derimod ikke de former, der er omhandlet i artikel 3 og 4.

Sandheden er, således som sagsøgte med rette har anført, at direktivet bestemt ikke har overset de almindelige muligheder for at anlægge sag, men at det i betragtning af den særlige og vanskelige sociale og økonomiske sammenhæng, som direktivet skal ses i, netop har været hensigten, at der skabes særlige procedurer.

Da den søgsmålsadgang, der er indført ved artikel 15 i lov nr. 903, kun vedrører de krænkelse af ligebehandlingsprincippet, der er omtalt i direktivets artikel 3 og 4, men ikke dem, der er omfattet af artikel 5, er det således åbenbart, at direktivet ikke er blevet fuldstændigt gennemført i italiensk ret.

Domstolen har stillet den italienske regering følgende spørgsmål:

- »1. Kan Den italienske Republik angive *nøjagtigt* hvilke bestemmelser i dens retsorden, udover lov nr. 903, der iværksætter direktivets artikel 5?
2. Hvad er der sket i den sag for forfatningsdomstolen om grundlovsmedholdigheden af artikel 6 i lov nr.

903, som er omtalt i Den italienske Republiks svar af 6. juli 1981 på den begrundede udtalelse?

3. Mener Den italienske Republik i tilstrækkelig grad at være blevet sat i stand til under den administrative procedure at fremkomme med sine bemærkninger til Kommissionens andet klagepunkt vedrørende den ufuldstændige anvendelse af direktivets artikel 6?»

Spørgsmålene er blevet besvaret således:

1. »... for så vidt angår de klagepunkter, som Kommissionen har rejst i nærværende sag, udgør bestemmelserne i lov nr. 903 af 9. december 1977 og lov nr. 300 af 20. maj 1970 med hensyn til retlig regulering et tilstrækkeligt og gyldigt grundlag for opfyldelsen af forpligtelsen til at iværksætte direktivets artikel 5.«

Med hensyn til disse klagepunkter er de vigtigste bestemmelser i særdeleshed følgende, der her gengives fuldt ud:

— artikel 2 i lov nr. 903/77

»Kvindelige arbejdstagere har ret til samme løn for samme arbejde eller for arbejde af samme værdi som mandlige arbejdstagere.

Faglige klassifikationssystemer, som anvendes ved lønfastsættelse, skal bygge på samme kriterier for mænd og kvinder«.

— artikel 3 i lov nr. 903/77

»Enhver forskelsbehandling mellem mænd og kvinder med hensyn til stillingsbetegnelser, arbejdsopgaver og karrieremuligheder er forbudt«.

— artikel 15 i lov nr. 300/70 som ændret ved artikel 13 i lov nr. 903/77

»(Diskriminerende handlinger) — enhver bestemmelse eller handling skal være

uden retsvirkning, såfremt den tilsigter at:

a) gøre beskæftigelsen af en arbejdstager betinget af, at han tilslutter sig eller ikke tilslutter sig en faglig organisation eller bringer sin tilslutning til en sådan til ophør.

b) afskedige en arbejdstager, udøve forskelsbehandling mod ham med hensyn til stillingsbetegnelser, arbejdsopgaver, forflyttelser, disciplinære foranstaltninger, eller på anden måde påføre ham skade på grund af hans tilknytning til en faglig organisation, faglig aktivitet eller deltagelse i en strejke.

Bestemmelserne i foregående stykke finder ligeledes anvendelse på bestemmelser og handlinger, der tilsigter at udøve en forskelsbehandling på grundlag af en arbejdstagers politiske eller religiøse overbevisning, race, sprog eller køn«.

— artikel 19 i lov nr. 903/77

»Alle lovbestemmelser i strid med denne lov ophæves. Enhver bestemmelse i statens eller andre offentlige myndigheders interne regler eller administrative regler, som er i strid med denne lov, er således herefter uden retsvirkning.

Bestemmelser i kollektive overenskomster, individuelle arbejdskontrakter, virksomheders interne reglementer samt i branchevedtægter, som er uforenelige med denne lov, skal ligeledes være uden enhver retsvirkning«.

2. »En afgørelse fra forfatningsdomstolen foreligger endnu ikke. Der synes ikke i øjeblikket i denne domstols arbejdsprogram at være fastsat noget nyt retsmøde i sagen.«

3. »Det er korrekt, at Kommissionen under den administrative procedure ikke i sine klagepunkter har tillagt spørgsmålet om retsbeskyttelse ved domstolene over for handlinger i strid med ligebehandlingsprincippet nogen særlig betydning. I den begrundede udtalelse af 30. april 1981 er der således ikke gjort nogen henvisning til direktivets artikel 6.

Dette er årsagen til, at den italienske regerings officielle tilkendegivelser over

for Kommissionen under den administrative procedure ikke omtaler dette spørgsmål.«

V — Mundtlig forhandling

I retsmødet den 22. marts 1983 har parterne afgivet mundtlige indlæg.

Generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse i retsmødet den 7. juni 1983.

Præmisser

- 1 Ved stævning, indgivet til Domstolens justitskontor den 1. juni 1982, har Kommissionen for De europæiske Fællesskaber i medfør af EØF-traktatens artikel 169 anlagt sag med påstand om, at det statueres, at Den italienske Republik har undladt at opfylde forpligtelser, der påhviler den i medfør af traktaten, idet den ikke inden for den fastsatte frist har udstedt de nødvendige bestemmelser for at efterkomme Rådets direktiv 76/207 af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår (EFT L 39, s. 40).
- 2 Direktivets artikel 5 og 6, som Kommissionen ikke mener er blevet gennemført i italiensk ret i det omfang og på den måde, direktivet kræver det, lyder således:
 - »1. Anvendelse af princippet om ligebehandling for så vidt angår arbejdsvilkår, herunder afskedigelsesvilkår, indebærer, at mænd og kvinder sikres samme vilkår uden forskelsbehandling på grundlag af køn.
 2. Med henblik herpå træffer medlemsstaterne de nødvendige foranstaltninger til:
 - a) at administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, ophæves;

- b) at de bestemmelser i kollektive overenskomster eller individuelle arbejdskontrakter, i virksomheders interne reglementer eller i vedtægter for selvstændige erhverv, som er i modstrid med princippet om ligebehandling, anses som ugyldige, kan erklæres ugyldige eller ændres;
- c) at de administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser, der er i modstrid med princippet om ligebehandling, revideres, når det beskyttelseshensyn, som oprindelig lå til grund for disse, ikke længere er begrundet; at arbejdsmarkedets parter med hensyn til overenskomstbestemmelser af samme art opfordres til at foretage de ønskelige revisioner.

Artikel 6 er sålydende:

»Medlemsstaterne indfører i deres nationale retsorden de nødvendige bestemmelser for at enhver person, der mener sig krænkede ved at princippet om ligebehandling som anført i artikel 3, 4 og 5 tilsidesættes i forhold til den pågældende, kan gøre sine rettigheder gældende for retslige instanser efter eventuelt at have indbragt sagen for andre kompetente instanser.«

- 3 Den italienske Republik har udstedt lov nr. 903 af 9. december 1977 om ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til beskæftigelse. Lovens artikel 1 forbyder på alle niveauer og på alle trin i erhvervslivet enhver forskelsbehandling på grundlag af køn for så vidt angår adgang til beskæftigelse, uafhængigt af ansættelsesmåde og sektor eller erhvervsgren. Den omhandlede forskelsbehandling er ligeledes forbudt, når den finder sted under henvisning til ægteskabelig eller familiemæssig stilling eller graviditet, eller indirekte gennem udvælgelseskriterier, eller gennem pressen eller anden form for annoncering, hvorved det angives, at der til ansættelse søges personer af et bestemt køn. Forbudet gælder ligeledes for så vidt angår adgangen til og indholdet af erhvervsvejledning, erhvervsuddannelse, faglig videreuddannelse og omskoling.
- 4 Ifølge artikel 2 har kvindelige arbejdstagere ret til samme løn for samme arbejde eller for arbejde af samme værdi som mandlige arbejdstagere. Faglige kvalifikationssystemer, som anvendes ved lønfastsættelse, skal bygge på ens kriterier for mænd og kvinder.

- 5 Artikel 3 forbyder enhver forskelsbehandling mellem mænd og kvinder med hensyn til stillingsbetegnelser, arbejdsopgaver og karrieremuligheder. Ved beregning af anciennitet i forbindelse med karrieremuligheder må der ikke tages hensyn til de former for fravær fra arbejdet, der er omhandlet i artikel 4 og 5 i lov nr. 1204 af 30. december 1971, medmindre dette følger af særlige bestemmelser herom i kollektive overenskomster.
- 6 Ifølge artikel 4, første led, kan kvindelige arbejdstagere vælge at vente med at gå på pension, til de når den aldersgrænse, som er fastsat for mænd, selv om de har ret til alderspension. Resten af artiklen indeholder supplerende bestemmelser, som det ikke i nærværende dom er nødvendigt at komme nærmere ind på.
- 7 Kommissionen har i første række gjort gældende, at disse bestemmelser i lov nr. 903 gennemfører direktivets artikel 5 i italiensk ret i et omfang og på en måde, der ikke er i overensstemmelse med direktivets ånd og bogstav. Loven omfatter nemlig visse arbejdsvilkår, såsom aflønning, pensionsalder og ret til arbejdsfrihed i forbindelse med adoption, men ikke alle på trods af den mere omfattende karakter af bestemmelserne i direktivets artikel 5.
- 8 Den italienske Republiks regering har heroverfor anført, at det af bestemmelserne i lov nr. 903 fremgår, at forskelsbehandling på grundlag af køn er forbudt for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsvejledning, erhvervsuddannelse, faglig videreuddannelse og omskoling (artikel 1), aflønning og faglige klassifikationssystemer, som anvendes ved lønfastsættelse (artikel 2), stillingsbetegnelser, arbejdsopgaver og karrieremuligheder (artikel 3), pensionsalder (artikel 4) samt ret til arbejdsfrihed under visse betingelser (artikel 6). Den italienske Republiks regering anfører herudover, at artikel 15 i lov nr. 300 af 20. maj 1980 ved artikel 13 i lov nr. 903 af 1977 er blevet ændret således, at enhver aftale eller handling, hvorved en arbejdstager på grund af sit køn afskediges eller påføres skade, skal være uden retsvirkning.
- 9 Det bemærkes, at direktiver i henhold til traktatens artikel 189 med hensyn til det tilsigtede mål er bindende for enhver medlemsstat, som det rettes til,

men overlader det til nationale myndigheder at bestemme form og midler for gennemførelsen. Medmindre det kan fastslås, at det resultat, som det nævnte direktiv søger at opnå, ikke er blevet opfyldt, kan det derfor ikke bebrejdes den italienske lovgivningsmagt, at den for hver af de vigtigste arbejdsvilkårs vedkommende har udstedt en række særlige bestemmelser, mens den med hensyn til de øvrige har indskrænket sig til at udstede en generel bestemmelse, der — netop som det er tilfældet med artikel 15 i loven af 1980 som ændret ved artikel 13 i loven af 1977 — omfatter alle andre arbejdsvilkår, der ikke er udtrykkeligt beskrevet.

- 10 Da Kommissionen ikke har kunnet påvise, at denne kombination af særlige bestemmelser, suppleret med en generel bestemmelse, efterlader nogen lakuner i forhold til direktivets anvendelsesområde, kan Kommissionens første klagepunkt ikke lægges til grund.
- 11 Kommissionen har i anden række anført, at adoptivmødre, for så vidt adoptionsbarnet ikke er ældre end seks år på adoptionstidspunktet, i henhold til loven af 1977 har ret til orlov og en hertil svarende økonomisk støtte i de tre første måneder efter, at barnet er optaget i adoptivfamilien, samt ret til arbejdsfrihed i en vis periode, hvorimod adoptivfaderen ikke tildeles de samme rettigheder. Denne forskellige behandling af mænd og kvinder udgør en forskelsbehandling med hensyn til arbejdsvilkår i direktivets forstand.
- 12 Ifølge artikel 6 i lov nr. 903 af 1977 har kvindelige arbejdstagere, der har adopteret et barn, eller som har fået barnet i pleje forud for adoptionen, ret til moderskabsorlov efter reglerne i artikel 4 i lov nr. 1204 af 1971 og til en hertil knyttet økonomisk støtte i de tre første måneder efter, at barnet faktisk er optaget i adoptiv- eller plejefamilien, på betingelse af, at barnet ikke er ældre end seks år på adoptionstidspunktet eller på det tidspunkt, hvor det modtages i pleje. Herudover giver artiklens andet led ligeledes sådanne kvindelige arbejdstagere ret til arbejdsfrihed efter reglerne i artikel 7, første led, i loven af 1971, i en periode på et år fra det tidspunkt, hvor barnet faktisk optages i familien, på betingelse af, at barnet ikke er ældre end tre år, ligesom der gives ret til arbejdsfrihed efter reglerne i sidstnævnte bestemmelses andet led.

- 13 Ifølge artikel 4 i lov nr. 1204 af 30. december 1971 må kvinder ikke pålægges arbejde
 - a) i de to måneder, der går forud for den formodede dato for fødslen,
 - b) såfremt fødslen finder sted efter dette tidspunkt, i tidsrummet mellem den formodede og den faktiske dato for fødslen,
 - c) i de tre første måneder efter fødslen.

- 14 Ifølge artikel 7 i samme lov har kvindelige arbejdstagere efter udløbet af den ovenfor nævnte barselsorlov, og indtil barnet er fyldt et år, ret til arbejdsfrihed i en periode på seks måneder, i hvilken hendes stilling skal bevares for hende (første led). Hun har ligeledes mod fremlæggelse af lægeerklæring ret til arbejdsfrihed under barnets sygdom indtil dettes fyldte tredje år (andet led).

- 15 Ved artikel 7 i lov nr. 903 af 1977 udvides retten til arbejdsfrihed efter artikel 7 i lov nr. 1204 af 1971 til også at gælde arbejdende fædre, herunder adoptivfædre og plejefædre, jfr. artikel 314/20 i Codice civile, i tilfælde hvor det ønskes, at disse træder i stedet for den arbejdende moder, eller hvor barnet er overdraget i faderens varetægt.

- 16 Derimod har adoptivfædre ikke den samme ret som adoptivmødre til orlov i de første tre måneder efter barnets faktiske optagelse i adoptivfamilien. Som Den italienske Republiks regering med rette har anført, er denne forskel tilstrækkeligt begrundet i det berettigede hensyn til i denne meget vigtige periode så vidt muligt at tilnærme omstændighederne omkring barnets optagelse i adoptivfamilien til den familiesituation, et nyfødt barn normalt har. For så vidt angår spørgsmålet om arbejdsfrihed efter denne første periode på tre måneder, har adoptivfædre de samme rettigheder som adoptivmødre.

- 17 Under disse omstændigheder kan den af Kommissionen indklagede forskel i behandlingen af mænd og kvinder ikke anses for at være en forskelsbehandling i direktivets forstand.

- 18 Kommissionens sidste klagepunkt er, at Den italienske Republik skal have undladt at efterkomme direktivets artikel 6. Kommissionen anfører, at efter artikel 15 i lov nr. 903 af 1977 er der kun søgsmålsadgang i de tilfælde, hvor lovens artikel 1 og 5 er overtrådt, hvorimod der ikke er søgsmålsadgang for den arbejdstager, der mener sig krænket ved en tilsidesættelse af andre af direktivets bestemmelser.
- 19 Den italienske Republiks regering har gjort gældende, at proceduren i artikel 15 i lov nr. 903 er en hasteprocedure, men bemærker, at direktivet ikke stiller krav om en sådan med hensyn til enhver form for forskelsbehandling. I medfør af den civile retsplejelovs artikel 700, der er hel generel processuel bestemmelse, kan de nødvendige foranstaltninger til at indgå uoprettelig skade iværksættes efter en hasteprocedure, førend der tages egentlig stilling til sagens indhold. Denne bestemmelse kan påberåbes på alle de af direktivets anvendelsesområder, der ikke er omfattet af artikel 15 i lov nr. 903.
- 20 Herudover fastslår den italienske grundlovs artikel 24, at enhver for domstolene kan påberåbe sig sine lovmæssige rettigheder og interesser. Dette veletablerede forfatningsretlige princip finder til stadighed direkte anvendelse således, at foreligger der en materielretlig regel til beskyttelse af en individuel interesse, er dette i sig selv tilstrækkeligt til, at denne interesse er sikret retlig beskyttelse. Særlige processuelle regler er i denne forbindelse ikke nødvendige, idet beskyttelsen på generel og absolut måde følger af grundlovens artikel 24. Arbejdstagere, der udsættes for forskelsbehandling, kan derfor i medfør af denne bestemmelse i grundloven ved domstolen kræve bestemmelserne i lov nr. 903 overholdt.
- 21 Kommissionen har ikke bestridt rigtigheden af det af Den italienske Republiks regering anførte. Under disse omstændigheder kan dette klagepunkt ikke lægges til grund.
- 22 Da ingen af de af Kommissionen rejste klagepunkter kan lægges til grund, må sagsøgte i det hele frifindes.

Sagens omkostninger

- 23 Ifølge procesreglementets artikel 69, stk. 2, dømmes den part, der taber sagen, til at afholde dens omkostninger, såfremt der er nedlagt påstand herom.
- 24 Da Kommissionen har tabt sagen, bør den dømmes til at afholde sagens omkostninger.

På grundlag af disse præmisser

udtaler og bestemmer

DOMSTOLEN

1) Sagsøgte frifindes.

2) Kommissionen betaler sagens omkostninger.

Mertens de Wilmars	Koopmans	Bahlmann
Galmot	Pescatore	Mackenzie Stuart
Bosco	Due	Everling
		O'Keeffe
		Kakouris

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 26. oktober 1983.

P. Heim
Justitssekretær

J. Mertens de Wilmars
Præsident